

ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ 1990-Ա-ԿԱՆ ԹԹ. ՈՐՊԵՍ ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՂՂՈՒՅԹՈՒՆ. ՉԵՌՔԲԵՐՈՒՄ, ԹԵ՝ ՉԱՆՈՂՈՒՄ

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիան եւ Հարավային Կովկասը հայտնվեցին Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների կենտրոնում: Հիմնվելով այդ տարածաշրջանի թյուրքալեզու երկրների (Ղազախստան, Ուզբեկստան, Թուրքմենստան, Ղրղզստան եւ Ադրբեջան) հետ իր էթնիկական-լեզվական, մշակութային եւ կրոնական ընդհանրությունների վրա՝ Թուրքիան իրեն էր վերապահում հետխորհրդային շրջանում առաջատարի դերակատարությունը՝ այդ տարածաշրջաններում ազդեցության հաստատման գործում: Փաստորեն, դա որպես ազդեցիկ տարածաշրջանային տեղություն հանդես գալու եզակի հնարավորություն էր Թուրքիայի համար, ուստի 1990-ական թթ. սկզբին Անկարան որդեգրեց տարածաշրջանային քաղաքականության մոր ռազմավարությունը:

Լինելով Հյուսիսատլանտյան դաշինքի անդամ՝ Թուրքիան սառը-պատերազմյան ժամանակաշրջանում հստակ դերակատարություն ուներ ՆԱՏՕ-ի հարավային գծի պաշտպանության գործում՝ կանխելով Խորհրդային Միության մուտքը միջերկրածովյան շրջաններ եւ Մերձավոր Արեւելք՝ այդպիսով իրականացնելով դաշինքի «զսպման ռազմավարությունը»: ԽՍՀՄ փլուզմամբ Թուրքիայի գեոստրատեգիական նշանակությունը Արեւմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար դարձավ ավելի քան անորոշ: Աշխարհաքաղաքական վերջին զարգացումները (այն է՝ ԽՍՀՄ փլուզումը) թուրքական վերնախավի մոտ առաջացրեցին արտաքին քաղաքական մեկուսացման եւ անապահովության խոր զգացում, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի ակտիվ արտաքին քաղաքականությանը Կովկասում եւ Կենտրոնական Ասիայում, ինչպես նաեւ Մերձավոր Արեւելքում ու Բալկաններում¹: Թուրքական իշխանությունները մտավախություն ունեին, որ Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիան կկորցնի իր ռազմավարական նշանակությունը որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ եւ կհայտնվի տարածաշրջանային քաղաքականության անորոշության մեջ: Թուրքիան սկսեց որոնել արտաքին քաղաքականության մոր ռազմավարություն, որտեղ առաջնային դեր են սկսում խաղալ Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու երկրները (Türkçe konuşan ülkeler): Չգտելով Բալկաններից մինչեւ Հիմաստան տարածվող թյուրքալեզու երկրների միության ստեղծմանը Թուրքիայի առաջնորդությամբ՝ այն կբարձրացնի իր աշխարհաքաղաքական նշանակությունը Արեւմուտքի հետ իր հարաբերություններում: Ինչպես նշում է թուրք վերլուծաբան Սեդաթ Լաչիները՝ «այդպիսի թյուրքական աշխարհի (Turk Dnyasy) ստեղծման ռազմավարությունը «ոչ թե այլընտրանք էր Եվրամիությանը կամ ընդհանրապես Արեւմուտքին, այլ ընդհա-

կառավարող ուղղված էր թուրքիայի արեւմտյան քաղաքականության հզորացմանը: Իր թիկունքին ունենալով թյուրքական աշխարհի աջակցությունը՝ Թուրքիան Արեւմուտքի հետ իր հարաբերություններում ավելի հզոր կզգար»²: Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակները Կենտրոնական Ասիայում թուրքական քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցության մեծացման ռազմավարությունը դիտում էին նախ եւ առաջ Թուրքիայի՝ որպես տարածաշրջանային եւ միջազգային դերակատարի իր կարգավիճակի վերահաստատման եւ այդ համատեքստում «ազդեցիկ պետություն դառնալու» հնարավորությունը:

Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու երկրները կարող էին դառնալ Անկարայի համար որպես արտաքին քաղաքականության հեռահար այլընտրանք: Ա. Յանթինգթոնի ձեւակերպմամբ՝ «մերժելով Մեքքան եւ մերժվելով Բոյուսելի կողմից՝ Թուրքիան գնում է դեպի Տաշքենդ: ԽՍՀՄ փլուզումը հնարավորություն տվեց Թուրքիային՝ դառնալու «ծնունդ առնող թյուրքական քաղաքակրթության առաջնորդ»⁴:

Առաջ պատերազմի ավարտից հետո Թուրքիայի համար անհրաժեշտություն առաջացավ վերահիմաստավորելու իր ռազմավարական նշանակությունը ԱՄՆ-ի համար՝ ցույց տալու իր այլընտրանքային հնարավորություններն աշխարհաքաղաքական նոր զարգացումներում: Թուրք-ամերիկյան ռազմավարական հարաբերությունների ձեւավորման գործում մեծ դերակատարում ունեցավ Թուրքիայի նախագահ Թուրգուօզալը (1989-1993թթ.), որի համառ ջանքերով Թուրքիան 1990 թ. Պարսից ծոցի պատերազմում ակտիվորեն աջակցեց ԱՄՆ-ին՝ Իրաքի դեմ զխափորած ռազմական գործողություններում: Դրանով նա թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները դրեց ռազմավարական նոր հիմքերի վրա եւ մեծացրեց իր երկրի գեոստրատեգիական դերն ԱՄՆ-ի համար⁵:

Կենտրոնական Ասիայի եւ Հարավային Կովկասի նորանկախ երկրների հետ հարաբերությունների զարգացումը հիմնավորեցին Թուրքիայի կարեւորությունը եւ անհրաժեշտությունը եվրասիական տարածաշրջանում: Առաջ պատերազմից հետո Արեւմուտքի մոտ իր նախկին նշանակությունը կորցնող Թուրքիայի համար Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում ազդեցիկ դերակատարություն ստանձնելու առումով կարեւոր նախադրյալներ ստեղծվեցին: Նորանկախ երկրների հետ էթնիկական, լեզվական եւ կրոնական ընդհանրություններ ունեցող Թուրքիան իրեն տեսնում էր որպես կարեւոր մի կամուրջ այդ երկրների եւ Արեւմուտքի միջեւ հարաբերություններում⁶: Թուրքիայի արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմն իր հողավածում նշում էր, որ Թուրքիան հետսառաջապատերազմյան շրջանում ստանձնել է աշխարհաքաղաքական եւ ռազմավարական դերակատարություն եվրոպայից մինչեւ Կենտրոնական Ասիա տարածվող լայն տարածաշրջանի կենտրոնում⁷: Թուրքական ղեկավարությունը տարբեր հանդիպումներում եւ տարբեր առիթներով բաց չէր թողնում նոր ձեւավորվող աշխարհաքաղաքական միջավայրում Թուրքիայի կարեւոր դերին անդրադառնալու հնարավորությունը: Վարչապետ Սուլեյման Դե-

միրելի (1991-1993թթ.) խոսքերով՝ ձեւավորվող հետսամշակատերազմյան ժամանակաշրջանում թուրքիան դառնում է միջազգայնորեն ավելի կարեւոր շնորհիվ իր ռազմավարական դերի՝ որպէս «ՆԱՏՕ-ի կայուն անդամ անկայուն մի տարածաշրջանում (նկատի ունի Կենտրոնական Ասիա-Հարավային Կովկաս)»։ ԽՍՀՄ փլուզումը վերահաստատեց թուրքիայի կարգավիճակը որպէս տարածաշրջանային տնտեսական ուժի⁸։ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ թուրքիայի ակտիվ քաղաքականությունն աջակցություն էր գտնում Արեւմուտքի՝ հատկապէս ԱՄՆ-ի կողմից, ինչն անհրաժեշտ էր Վաշինգտոնին՝ նվազեցնելու Ռուսաստանից այդ երկրների կախվածությունը, ինչպէս նաեւ հակազդելու Իրանի, Աֆղանստանի եւ Չինաստանի ազդեցության ուժեղացմանն այդ տարածաշրջանում։⁹ Տարածաշրջանի թյուրքալեզու երկրների հետ իր հարաբերություններում թուրքիան վայելում էր ԱՄՆ-ի ակտիվ աջակցությունը, որի համար թուրքիայի ներգրավումն այդ տարածաշրջանում դիտվում էր որպէս ռազմավարական շահավետ գործոն իր աշխարհաքաղաքական շահերի համար, քանի որ թուրքիային համարում էր կարեւոր գործընկեր Կենտրոնական Ասիայում վերահսկողություն սահմանելու համար։ 1990-ական թթ. սկզբին ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարությունն ու Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը, գիտակցելով հետսամշակատերազմյան շրջանում թուրքիայի ազդեցության մեծացման նշանակությունը տարածաշրջանում, խրախուսում էին թուրքիային ամերիկյան օժանդակության անհրաժեշտությունը¹⁰։

ԱՄՆ-ի հետախուզական եւ վերլուծական կենտրոնները աշխուժորեն քարոզում եւ պաշտպանում էին պանթյուրքիզմի գաղափարները, ոչ թե որպէս աշխարհաքաղաքական հայեցակարգ, այլ քաղաքակրթական օրինակ¹¹։ Արեւմուտքը եւ հատկապէս ԱՄՆ-ը, խիստ շահագրգռված էին նորանկախ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներում պետական, հասարակական եւ տնտեսական զարգացման թուրքական տարբերակի արձատարվորման գործում։ Արեւմուտքի կողմից ակտիվորեն խրախուսվում էր «թուրքական մոդելի» ներդրումն այդ երկրներում՝ որպէս իդեալական մոդել մահմեդական երկրների համար, քանի որ այն ենթադրում էր աշխարհիկ պետության, ժողովրդավարության*, ազատ շուկայական տնտեսվարման առկայություն, ինչն առավել նպատակահարմար էր Արեւմուտքին։ «Թուրքական մոդելն», ըստ արեւմտյան քաղաքական գործիչների, իրենից ներկայացնում է «իսլամական ժողովրդավարության կատարյալ մոդելը ընդդէմ իրանական իսլամական հեղափոխականության»։ Մտավախություն կար, որ Կենտրոնական Ասիայում ստեղծված քաղաքական վակուումը կարող էր լցվել իսլամական հեղափոխականությամբ¹²։ Վաշինգտոնում 1992 թ. փետրվարին Ս. Դեմիրելի հետ հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ-ի նախագահ Զ. Բուշը թուրքիան ներկայացրեց որպէս աշխարհիկ, ժողովրդավար պետության մոդել, որը կարող է կրկնօրինակվել Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ պետությունների կողմից։ Նորանկախ երկրներ իր կատարած այցի ժամանակ Եվրոպայի խորհրդի գլխավոր

քարտուղարը նշեց, որ «Թուրքիան այդ երկրներին է տալիս զարգացման արժանի մոդել»¹⁴։ Իսկ Կենտրոնաասիական երկրներ կատարած իր առաջին այցելության ժամանակ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերը խորհուրդ էր տալիս այդ երկրների ղեկավարներին իրենց քաղաքական համակարգի եւ տնտեսության զարգացման նպատակով ընդունել «թուրքական մոդելը»¹⁴։ Ելույթ ունենալով Թուրք-ամերիկյան բիզնես խորհրդի գլխավոր ասամբլեայում Թուրքիայի արտգործնախարար Յիքմեթ Չեթինը նույնպես անդրադարձել է «թուրքական մոդելին»։ «Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի տեսակետներն այս մոր ժամանակաշրջանի խնդիրների հետ կապված ունեն մամուլություններ եւ հետաքրքրություններ։ Թուրքիան անկախուն մի տարածաշրջանում կայունության կղզի է՝ հիմնված ժողովրդավարական կառուցվածքի եւ ազատ տնտեսվարման վրա։ Թուրքիայի փորձառությունն ու արդյունքներն օրինակ են ծառայում նորանկախ երկրների համար»¹⁵։

1991 թ. վերջին, երբ ԽՍՀՄ փլուզումն արդեն իրողություն էր, Թուրքիան ակտիվացրեց իր գործունեությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրներում։ Վայելելով ԱՄՆ-ի աջակցությունը՝ Թուրքիան ակտիվորեն քաղաքական հարաբերությունների մեջ մտավ նորանկախ թյուրքալեզու երկրների հետ՝ իր առաջ ղնելով սեփական աշխարհաքաղաքական հեռահար նպատակները։

Դեռեւս 1991 թ. աշնանը, Սոսկվայի թույլտվությամբ, տեղի ունեցավ թուրքական ղեկավարության պաշտոնական այցը Կենտրոնաասիական երկրներ՝ նպատակ ունենալով պարզել նրանց մտադրությունները հետագա հարաբերությունների զարգացման համար¹⁶։ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը դարձավ թուրքական արտաքին քաղաքական մոր ռազմավարության հեղինակն ու գործադիրը, քանի որ «թյուրքական աշխարհի հետ հարաբերությունների հիմքերը նրա կողմից դրվեցին»¹⁷։

1991 թ. դեկտեմբերին Թուրքիան առաջինը ճանաչեց թյուրքալեզու երկրների անկախությունը եւ արդեն 1992 թ. սկզբին բացեց իր դիվանագիտական ներկայացուցչություններն այդ երկրների մայրաքաղաքներում։ Թուրքական առաջին դեսպանությունը բացվեց Տաշքենդում Թուրքիայի վարչապետ Ա. Դեմիրելի մասնակցությամբ¹⁸։

Սկզբնական շրջանում Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականությունը չափազանց հավակնոտ, էֆորիկ բնույթ էր կրում եւ տեղավորվում էր նեոպանթյուրքիստական գաղափարախոսության եւ քաղաքականության համատեքստում։ Թուրքիայի իշխանություններն իրատեսական գնահատումների փոխարեն արդեն «ուրվագծում էին ապագայի համաթյուրքական միության քարտեզը»։ Թուրքիայի վարչապետ Թ. Օզալը Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովում հնչեցրած իր ելույթում նշում էր, որ Սառը պատերազմի ավարտը եւ ԽՍՀՄ փլուզումը Թուրքիայի համար տարածաշրջանում առաջնորդ դառնալու պատմական հնարավորություն են ստեղծել։ «Թուրքիան չէր կարող մոռանալ նման հնարավորությունը, որ առաջին անգամ ստեղծվել է 400 տարի հետո»¹⁹։

Համաթյուրքական համերաշխության կարգախոսից ելնելով՝ Թուրքիայի արտգործնախարար Մ. Քարայաչընը, հայտարարեց, «թե այն հայտարարությունը, որ 20-րդ դարը պետք է լինի թյուրքական ժողովուրդների հարյուրամյակ, հավանաբար ուռճացված են, սակայն շատ հնարավոր է, որ դա լինի 21-րդ դարը»²⁰:

Այդ շրջանում Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում նկատելի ազդեցություն են ձեռք բերում պանթյուրքիստական տրամադրությունները: Հիմնվելով պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության տեսաբանների՝ Ջիյա Գյոքալփի, Ֆուադ Զյուփրյուլլուի, Յուսուֆ Աքչուրայի հայցքների վրա որոշ քաղաքագետներ, հողվածագիրներ, հասարակական գործիչներ նորոպի էին իմաստավորում «թյուրքական միասնության» գաղափարը: Թուրք հողվածագիրներն իրենց հողվածումներում նշում էին, որ երկար տարիներ Թուրքիան, վախենալով մեղադրվել պանթյուրքիզմի մեջ, չի կարողացել զբաղվել արտաքին թյուրքերի խնդրով, ուստի անհրաժեշտություն էին համարում պետական մակարդակով համապատասխան գործողությունների ձեռնարկումը²¹: Նախկին զինվորական Սուլաֆեր Օզդադն իր հսկայածավալ «Թուրքիան եւ թյուրքական աշխարհի աշխարհաքաղաքականություն» գրքում անհրաժեշտություն է համարում թյուրքական համագործակցության ճանապարհին մի շարք քայլեր իրականացնել եւ ստեղծել Թյուրքական աշխարհի լրատվական գործակալություն, Թյուրքական աշխարհի խորհրդակցային, քաղաքակրթական կենտրոններ, Թյուրքական աշխարհի արվեստի թանգարան, Թուրան ֆինանսկան կենտրոն եւ այլն²²: Իսկ թուրք քաղաքական աշխարհագրության մասնագետ Ռամազան Օզեյն իր «Թյուրքական աշխարհի աշխարհաքաղաքական կարեւորությունը» հողվածում նշում է ամբողջ աշխարհում շուրջ 250 միլիոնանոց թյուրքական աշխարհի գոյության մասին եւ միասնության հասնելու համար անհրաժեշտ համարում ստեղծել մի շարք հաստատություններ, այդ թվում նաեւ՝ Թյուրքական աշխարհի պաշտպանական դաշինք²³: Թուրքիայում գիտական, քաղաքական լայն քննարկման առարկա դարձավ Եվրասիա հասկացությունը, որն ուրվագծում էր թուրքական արտաքին քաղաքականության ռազմավարությունը: Որոշ թուրք քաղաքագետներ, քաղաքական գործիչներ ու գիտնականներ Եվրասիան ընկալում են որպես հիմնականում թյուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված մի տարածաշրջան՝ նման մոտեցումները դարձնելով գաղափարական հիմնավորումներ²⁴: Թուրք քաղաքական գործիչներն ընդհանուր առմամբ Եվրասիական տարածաշրջանը դիտելով Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ձգտումների տեսանկյունից՝ այդ տարածաշրջանի սահմաններում էին ընդգրկում Հարավային Կովկասի եւ Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ երկրները: Դեմիքելի խոսքերով՝ «Բալկանների, Կովկասի եւ Կենտրոնական Ասիայի վերամիավորումը միջազգային հանրությանը Եվրասիան դարձրեց աշխարհաքաղաքական իրողություն, իսկ Թուրքիան իր եզակի մշակույթով, աշխար-

հագրությամբ եւ պատմությամբ գտնվում է այդ նոր քաղաքական եւ տնտեսական ամբողջության կենտրոնում»²⁵։

1990-ական թթ. սկզբին պանթյուրքիստական տրամադրությունները Թուրքիայից բացի տարածում գտան նաեւ կենտրոնասիական թյուրքալեզու համարապետություններում։ Ազգայնական զարթոնքն այդ երկրներում որոշ առումով տեղի ունեցավ պանթյուրքական գաղափարախոսության միջոցով։ 1992 թ. Ղազախստանի «ժողովրդավարական» կուսակցության վեհաժողովը որոշեց Կազանից մինչեւ Ալմա-Աթա ձգվող թյուրքական պետության ստեղծման մասին, իսկ Ղազախստան «ժելտոքսան» շարժման առաջնորդ Կոժահմեդովն ակնարկեց «թյուրքական համագործակցություն», ինչպես նաեւ «Մեծ Թուրքեստան» ստեղծելու հնարավորության մասին։ Նման մոտեցումները հատուկ էին նաեւ ղազախական մեկ այլ՝ «Ալաշ» շարժմանը²⁶։ Ուզբեկստանում պանթյուրքիստական գաղափարախոսության կրող կազմակերպություններից էին «Միություն» շարժումը եւ «Թուրքեստան» միավորումը²⁷։

Նորանկախ թյուրքալեզու երկրներն արտաքին քաղաքական վերակողմնորոշման եւ միջազգային հարաբերություններում ներկայանալու խիստ կարիք ունեին եւ թուրքական կողմն այդ ուղղությամբ ակտիվ աջակցություն էր ցույց տալիս «այդ երկրների առջեւ բացելով արեւմտյան միջազգային կազմակերպությունների դռները»²⁸։ 1992 թ. գարնանը նորանկախ թյուրքալեզու երկրներ կատարած իր այցի ժամանակ Թուրքիայի արտգործնախարար Զ. Չեթինը իր երկրի անունից հանդես եկավ միջազգային կազմակերպություններում եւ ատյաններում թյուրքալեզու երկրների շահերը ներկայացնելու պատրաստակամությամբ։ Թուրքիան ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց միջազգային տարբեր կազմակերպություններին այդ երկրների անդամակցության ուղղությամբ²⁹։ Այդ քայլերն զգալիորեն բարձրացրեցին Թուրքիայի հեղինակությունը թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների մոտ։ Սկզբնական շրջանի բարձր մակարդակի հանդիպումներն ու փոխադարձ այցելությունները թուրքական եւ թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների միջեւ, կարելի է բնութագրել որպես եղբայրական։ Հարաբերությունների սկզբնական շրջանում թուրքական կողմը հաճախակի շռայլում էր հաճոյախոսություններ եւ խոստումներ հետագա ամուր եւ սերտ համագործակցության վերաբերյալ։ Թյուրքալեզու երկրները վստահությամբ եւ համակրանքով էին վերաբերվում թուրքական նախաձեռնություններին։ Նորանկախ այդ երկրների նախագահներն իրենց ելույթներում հաճախակի էին նշում զարգացման «թուրքական մոդելը» որդեգրելու սլաոռաստակամությունը։ Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Զարիմովը Թուրքիա կատարած իր այցի ժամանակ նշեց, որ իր երկիրը որպես օրինակ է տեսնում Թուրքիան եւ հետեւելու է այդ օրինակին։ Իսկ Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ակայեվի խոսքերով՝ «Թուրքիան ծագող աստղ է, որը պետք է ճիշտ ուղի ցույց տա մյուս թյուրքերին»։ Նույն ոգով էին արտահայտվում նաեւ Թուրքմենստանի եւ Ղազախստանի նախագահները³⁰։

Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների ղեկավարներն առանձնակի հակում էին ցուցաբերում դեպի Թուրքիան՝ ելնելով մի շարք հանգամանքներից: Նախ Թուրքիան որոշակի հաջողություններ էր գրանցել շուկայական տնտեսվարման բնագավառում եւ թուրքական ներդրումների հեռանկարը բավականին գրավիչ էր այդ երկրների տնտեսության զարգացման համար: Այդ երկրները Արեւմուտքի հետ իրենց հարաբերությունների հաստատումը տեսնում էին Թուրքիայի միջոցով եւ ակնկալում էին, որ ԱՄՆ-ը եւ եվրոպական պետություններն իրենց երկրներում կարող են ներդրումներ կատարել: Ռազմավարական առումով թուրքական ազդեցությունը տարածաշրջանում կմեղմեր իսլամական արմատականության վտանգը, ինչպես նաեւ Ռուսաստանից նորանկախ երկրների կախվածության թուլացմանը:

Թուրքական ղեկավարությունը նպատակ ուներ թյուրքալեզու երկրների մասնակցությամբ «թյուրքական միատարրությամբ» քաղաքական, տնտեսական ընդհանուր միություն ստեղծել համադաշնության սկզբունքով: 1992 թ. մայիսին Կենտրոնական Ասիա կատարած այցի ժամանակ Վարչապետ Դեմիրելն առաջարկեց թյուրքալեզու երկրների մասնակցությամբ քաղաքական միություն ստեղծել³¹: Համաթյուրքական համագործակցության հարցերը կարգավորելու եւ հստակեցնելու համար Թուրքիայի նախաձեռնությամբ որոշվեց գումարել թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների զագաթնաժողով: 1992 թ. հոկտեմբերին Անկարայում կայացավ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների եւ Ադրբեջանի նախագահների առաջին զագաթնաժողովը, որի արդյունքները չարդարացրեցին թուրքական ղեկավարության սպասելիքները: Կենտրոնական Ասիայի երկրների ղեկավարները չընդունեցին էթնիկ ընդհանրության հիման վրա քաղաքական միություն ստեղծելու Թուրքիայի առաջարկները: Միաժամանակ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը հույս ուներ ձեռք բերել այդ երկրների ղեկավարների համաձայնությունը եւ հայտարարել Թյուրքական ընդհանուր շուկայի ստեղծման մասին եւ հիմնել Թյուրքական առեւտրի եւ զարգացման բանկ: Սակայն այդ երկրների ղեկավարները ավելի զգույշ գտնվելով՝ չէին ցանկանում իրենց կապել բացառապես «թյուրքական միավորմանը»: Նրանք ավելի հակված էին ապահովելու հավասարակշռությունը այլ երկրների միջեւ, ինչպես նաեւ քաղաքական եւ տնտեսական օժանդակությունն այլ պետություններից՝ մասնավորապես Ռուսաստանից եւ Իրանից³²: Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբայեվը հայտարարեց, որ իր երկիրը, ձգտելով հաստատել իրավահավասար հարաբերություններ թյուրքալեզու հարեւանների հետ, առավել մեծ նշանակություն է տալիս քաղաքականության գործադրմանը եւ կողմնակից չէ էթնիկական կամ կրոնական հիմքի վրա որեւէ միավորման ստեղծմանը՝ առաջին հերթին չանտեսելով Անկախ պետությունների համագործակցության առջեւ ստանձնած պարտավորությունները³³: Նման մոտեցումները հատուկ էին նաեւ մյուս կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների ղեկավարներին: Նորանկախ այդ հանրապետություններ-

րը, որդեգրելով անկախ զարգացման ուղին, չէին ցանկանում թուրքիային ընդունել որպես «ավագ եղբայր-agabey», առավել եւս թուրքիայի հետ հիմնել վերազգային միավորում: Համաթյուրքական առաջին գազաթնաժողովն իսկ պարզ դարձրեց «թյուրքական միասնությանն» ուղղված թուրքիայի ոչ իրատեսական հավակնությունների խոցելիությունն ու ծախսողունը եւ «նախնական էյֆորիան տեղը զիջեց զգուշավորությանն ու իրատեսականին»³⁵:

Թուրքիան քայլեր ձեռնարկեց նաեւ կենտրոնասիական հանրապետություններին ներգրավել ակտիվ տարածաշրջանային համագործակցության մեջ՝ փորձելով ամրապնդել այդ երկրների հետ իր առեւտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման ավելի ընդգրկուն մեխանիզմ: 1992 թ. նոյեմբերին թուրքիայի նախաձեռնությամբ Ադրբեջանը, Տաջիկստանը եւ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունները դարձան Տնտեսական համագործակցության կազմակերպության անդամներ: Կազմակերպության շրջանակներում թուրքիայի ցուցաբերած օժանդակությունը հիմնականում վերաբերում էր տնտեսության ոլորտի բարեփոխումներին, ներդրումային ծրագրերին, առեւտրատնտեսական հարաբերությունների ամրապնդմանը³⁶: Թուրքիան պաշտոնական հարաբերությունների հետ մեկտեղ այդ երկրների հետ սկսեց տարբեր մեխանիզմների եւ կազմակերպությունների միջոցով բազմաթիվ ոլորտներում կապերի հաստատմանը ստեղծելով մի շարք բազմաֆունկցիոնալ կազմակերպություններ: 1992 թ. թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությանը կից ստեղծվեց Թյուրքական համագործակցության եւ զարգացման գործակալությունը (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı), որը կոչված էր համակարգելու թուրքիայի եւ թյուրքալեզու երկրների միջեւ տնտեսության եւ այլ ոլորտներում համագործակցությունը: Հիմնվեցին նաեւ կրթամշակութային, սոցիալական եւ այլ ոլորտներում համագործակցությանը նպաստող կազմակերպություններ եւ ֆոնդեր: 1993 թ. ստեղծվեց Թյուրքական մշակույթի եւ արվեստների միացյալ ադմինիստրացիան (Türk Kültür ve Sanatlar Ortak Yönetimi)³⁸: 1993 թ. մարտին թուրքիայում կայացավ առաջին «Թյուրքական երկրների եւ համայնքների կոնգրեսը (kurultay), որի նախաձեռնողը Ազգայնական շարժում կուսակցության առաջնորդ Ալփարսլան Թյուրքեշի կողմից հիմնադրված Թյուրքական երկրների եւ համայնքների բարեկամության, եղբայրության եւ համագործակցության հիմնադրամն (TÜDEV) էր: Կոնգրեսին մասնակցում էին ներկայացուցիչներ ոչ միայն Կենտրոնական Ասիայի եւ Հարավային Կովկասի թյուրքալեզու երկրներից, այլ նաեւ Թաթարստանից, Բաշկիրիայից, Յակուտիայից: Լինելով ոչ պաշտոնական, կոնգրեսին մասնակցում էին նաեւ թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը, վարչապետ Դեմիրելը եւ այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Փաստորեն, նման նախաձեռնությունները, որոնք կրում էին պանթյուրքական բնույթ, հավանության էին արժանանում թուրքական վերնախավի կողմից:

Սկզբնական շրջանի զգացմունքային տրամադրությունները կենտրոնասիական երկրներում աստիճանաբար իրենց տեղը զիջեցին ազգային շահերից բխող իրատեսական քաղաքականությանը. եթե թուրքիայի եւ կենտրոնասիական հանրապետությունների հարաբերություններում սկզբնական շրջանում որպես միավորող գործոն նշվում էր պատմաշակութային ընդհանրությունների գոյությունը, ապա հետագայում կենտրոնասիական երկրների համար առաջնային դարձան սեփական քաղաքական եւ տնտեսական հետաքրքրությունները՝ գաղափարական կողմը ստորադասելով իրատեսական ազգային շահերին: Չնայած հարաբերությունների նախնական շրջանում թյուրքալեզու երկրների անկախության ձեռքբերմամբ եւ ազգայնական վերելքով պայմանավորված պանթյուրքական գաղափարները կարող էին որոշակի արձագանք գտնել, ապա հետագայում նույնիսկ հակազդեցության էին համոդիպում: Ուզբեկստանի «Արտաքին քաղաքական գործունեության հիմնական սկզբունքների մասին» օրենքում նշվում էր, որ «Ուզբեկստանը բոլոր պետությունների հետ կառուցում է իր հարաբերությունները իրավահավասարության եւ փոխշահավետության հիմքերի վրա՝ բացառելով միջպետական հարաբերությունների որեւէ գաղափարականացում»⁴¹:

Կենտրոնասիական հանրապետությունների ղեկավարները սկսեցին գիտակցել, որ Թուրքիայի կողմից տրված խոստումներն ու տնտեսական օժանդակության ծրագրերն իրականում չեն համապատասխանում այդ երկրի իրական հնարավորություններին: Բացի այդ, Թուրքիային, նախկինի մասն չէին դիտում Արեւմուտքի հետ իրենց հարաբերություններում որպես «կամուրջ»: Այս առումով առավել բնորոշ է Ուզբեկստանի նախագահ Ի. Զարիմովի կտրուկ պատասխանը երկրում թուրք-եվրոպական համատեղ ձեռնարկություններ հիմնելու հեռանկարի վերաբերյալ թուրք թղթակցի հարցին. «Եթե ճիշտ հասկացա, Ուզբեկստանը պետք է հարաբերություններ կառուցի Եվրոպայի հետ Թուրքիայի միջոցով. մենք կբավարարվենք նաեւ առանց միջնորդների»⁴²: Թուրքիան չկարողացավ կենտրոնասիական հանրապետություններին ֆինանսատնտեսական ոլորտում լայնամասշտաբ օգնություն ցույց տալ՝ չնայած թուրքական ղեկավարության տված շռայլ խոստումներին: Այդ երկրները Թուրքիայից սպասում էին շատ ավելին, քան իրականում էր եւ մնաւ հանգամանքն էլ իր դերն ունեցավ Թուրքիայի նկատմամբ այդ երկրների սկզբնական դիրքորոշման վերանայմանը⁴³:

Թուրքական նախաձեռնությունները չնպաստեցին Թուրքիայի եւ թյուրքալեզու հանրապետությունների միջեւ ինտեգրացիոն գործընթացներին, ինչն առավել ակնհայտ դրսեւորվեց 90-ականների կեսին: Կենտրոնասիական տարածաշրջանում եւ Ղազախստանը, եւ Ուզբեկստանը գերակայություն հաստատելու հավակնություններ ունեին եւ առավել եւս չէին ցանկանում Թուրքիային դիտել տարածաշրջանում առաջնորդի կարգավիճակով: 1994 թ. Ղազախստանի նախագահը հանդես եկավ Եվրասիական միություն ստեղծելու նախաձեռնությամբ, ինչը հավանության

չարժանացավ Ուզբեկստանի ղեկավարության կողմից, քանի որ դա կնշանակեր Ղազախստանի դիրքերի ամրապնդում տարածաշրջանում⁴³: Հետագայում ինտեգրացիոն նախաձեռնություններն իրականություն դարձան եւ Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Ղրղզստանի մասնակցությամբ ստեղծվեց Կենտրոնասիական միությունը, որին միացավ նաեւ Տաջիկստանը: Եվ միայն 1999 թ. այդ միությունում Թուրքիային տրվեց դիտորդի կարգավիճակ⁴⁴: Նման զարգացումները խոսում էին այդ տարածաշրջանում Թուրքիայի ոչ ակտիվ դերի մասին, բացի այդ տարածաշրջանի երկրների կողմից Թուրքիան չէր դիտվում որպես տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացներին նպաստող գործոն: Տարածաշրջանի երկրները համդես էին գալիս սեփական աշխարհաքաղաքական շահերի դիրքերից եւ փորձում առավել ներգրավվել տարածաշրջանային բազմակողմ համագործակցության համակարգերում:

Թուրքիայի եւ Կենտրոնասիական հանրապետությունների միջեւ հարաբերությունները սառնացան հատկապես 1996 թ-ի կեսերից, երբ Թուրքիայում կառավարություն կազմեց իսլամիստական Բարձրություն (թուրք. Refah) կուսակցությունը: Նեշմեթին էրբաքանի գլխավորությամբ: Աշխարհիկ զարգացման ուղին ընտրած հանրապետությունների ղեկավարների մոտ նման զարգացումները խիստ բացասական տպավորություն թողեցին, քանի որ «Կենտրոնասիական հանրապետություններին զարգացման աշխարհիկ մոդել առաջարկող Թուրքիան ինքն էր կանգնել խնդրի առջեւ»: Վարչապետ Ն. էրբաքանը իր առաջին այցելությունները կատարեց մի շարք իսլամական երկրներ՝ Իրան, Լիբիա, Պակիստան եւ ոչ թե Կենտրոնական Ասիայի երկրներ⁴⁵: Իսլամականների հաղթանակը Թուրքիայում հեղինակազրկեց այդ երկրի առաջարկած «թուրքական մոդելի» կարեւորությունը եւ մուսլիսկ հակակրանք առաջացրեց: Այդ շրջանում Կենտրոնասիական աշխարհիկ վարչակարգերն անհանգստացած էին հատկապես Տաջիկստանից եւ Աֆղանստանից իսլամական արմատականության տարածման վտանգից: Այդ իրադարձությունը «աւանակալ» եղավ հատկապես Ուզբեկստանի ղեկավարության համար, որը գտնվում էր իսլամական արմատականության դեմ պայքարի առաջին դիրքերում⁴⁶: 1997 թ. ամռանը էրբաքանի գլխավորած կառավարության տապալումից հետո նոր կառավարություն կազմած վարչապետ Մեսութ Յըլմազը 1998 թ. սկզբին պաշտոնական այց կատարեց Կենտրոնասիական հանրապետություններ՝ նպատակ ունենալով հարթել նախկինում տեղ գտած խնդիրները:

Չհասնելով 90-ականների սկզբին փայփայած «համաթյուրքական միասնության» իրականացմանը՝ թուրքական ղեկավարությունը 90-ականների երկրորդ կեսից ուշադրությունը կենտրոնացրեց կասաչյան էներգառեսուրսների արտահանման վրա: Կասաչյան տարածաշրջանը դարձավ աշխարհաքաղաքական մրցապայքարի թատերաբեմ եւ Թուրքիան սկսեց ակտիվ ջանքեր գործադրել՝ էներգետիկ-տրանզիտային ծրագրերում իր ռազմավարական նպատակներն իրագործելու համար:

1994 թ. հոկտեմբերին Ստամբուլում կայացավ Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների երկրորդ զագաթնաժողովը, որի ընթացքում քննարկվեցին տնտեսական եւ մշակութային կապերի զարգացման, տարածաշրջանում քաղաքական կայունության եւ այլ խնդիրներ⁴⁷: Ստամբուլյան հանդիպման վերջում ստորագրված հռչակագրով կարելի էր քաղաքական եւ տնտեսական հարաբերությունների խորացումը մասնակիցների միջեւ, ինչպես նաեւ միջազգային կազմակերպություններում տարածաշրջանային եւ միջազգային հարցերի հետ կապված ընդհանուր դիրքերից հանդես գալու մտադրությունը: Գագաթնաժողովի արդյունքները Թուրքիայի համար գոհացուցիչ էին, քանի որ թուրքական կողմը հասավ նրան, որ կենտրոնասիական երկրները սկզբունքորեն համաձայնություն տվեցին հետագայում նավթամուղերն ու գազամուղերը դեպի Եվրոպա անցկացնել Թուրքիայի տարածքով: Թուրքիայի համար նման նախաձեռնությունը հսկայական հաջողություն էր, քանզի այն խոստանում էր ոչ միայն տնտեսական օգուտներ եւ էներգետիկ անկախություն, այլեւ ռազմավարական առումով կմեծացներ նրա դերը կովկասյան կենտրոնասիական տարածաշրջանում: Թուրքիայի համար առաջնահերթություն էր դառնում Կասպյան էներգառեսուրսների արտահանման գործում ստանձնել առաջատար դերակատարություն: 1996 թ. Տաշքենդի գագաթնաժողովի ժամանակ Կասպյան էներգառեսուրսների արտահանման համար որպես առավել նպատակահարմար ուղի մշվեց Կենտրոնական Ասիա-Կասպից-Կովկաս-Թուրքիա-Միջերկրական ծով երթուղին⁴⁸:

1998 թ. հունիսին կայացած Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների հինգերորդ գագաթնաժողովի ընթացքում քննարկման առարկա դարձան հիմնականում էներգետիկ պաշարների արտահանման տարածաշրջանային եւ միջազգային տրանզիտային ուղիների, ինչպես նաեւ տարածաշրջանային անվտանգության հարցերը: Նշելով թյուրքալեզու երկրներում էներգետիկ հարուստ պաշարների գոյությունը՝ Թուրքիայի նախագահ Դեմիրելը հայտարարեց, որ Թուրքիան պատրաստ է ավելի նպատակասլաց եւ արդյունավետ այլընտրանքներ ներկայացնել այդ պաշարների արտահանման համար: Նա նաեւ անդրադարձավ «Մետաքսի ճանապարհի-İpek Yolu» վերականգնման անհրաժեշտությանը որպես թյուրքական աշխարհի առաջընթացի լուրջ գործոն⁴⁹:

Չնայած սկզբնական փուլում ձեռք բերված մի շարք համաձայնագրերին եւ պայմանավորվածություններին եւ դրանցից բխող սկզբնական հավակնոտ տրամադրություններին, այնուամենայնիվ, Թուրքիան լուրջ հաջողություններ չգրանցեց կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ իր հարաբերություններում՝ հատկապես չկարողանալով իրագործել «համաթյուրքական միասնության» իր նպատակը: Որպես քաղաքական ղեկավարության համախմբման մեխանիզմ առաջ քաշված եւ բազմիցս կայացած Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների գագաթնաժողովները նույնպես չնպաստեցին ինտեգրացիոն գործընթացին: 2000 թ. ապրիլին Բաքվում կայացած վեցերորդ գագաթնաժողովի ժամանակ Ուզ-

բեկստանի եւ թուրքմենստանի նախագահների բացակայությունն առավել բնորոշ դարձրեց «թուրքական միասնության» խոցելիությունը: Ուզբեկստանի նախագահի բացակայությունը պայմանավորված էր նախ թուրք-ուզբեկական հարաբերությունների անկայունությամբ, ինչպես նաեւ Կենտրոնական Ասիայում Ուզբեկստանի ավելի ինքնուրույն քաղաքականության ձգտումներով⁵⁰:

Ինչ վերաբերում է թուրք-ուզբեկական հարաբերություններին, չնայած սկզբնական շրջանում դիտվող ջերմությանը, 1994 թ. տեղավորվեց անկայունության եւ անվստահության հարթություն: Հարաբերությունները սրվեցին հատկապես քաղաքական ֆոնի վրա, երբ ուզբեկական ընդդիմադիր «էրք» կուսակցության առաջնորդն ապաստան գտավ թուրքիայում: Դրան հետեւեց թուրքիայում Ուզբեկստանի դեսպանի հետկանչը⁵¹: «Ուզբեկստանը 21-րդ դարի շեմին» իր ծրագրային գրքում նախագահ Քարիմովը, քննարկելով իր երկրի ինտեգրումը համաշխարհային հանրությանը, նշում է այն երկրների ցանկը, որոնց հետ իր երկիրն ունի ամուր եւ հաստատակամ հարաբերություններ, ոչ մի անգամ եւ չի նշում թուրքիայի անունը⁵²: Հարաբերությունների լարվածությունն իր գագաթնակետին հասավ 1999 թ., երբ պարզվեց, որ Ուզբեկստանի նախագահի դեմ կատարված մահափորձում առկա է թուրքական հետքը:

Ընդհանուր առմամբ, կարելի է եզրակացնել, որ համաթուրքական քաղաքական-տնտեսական միություն ստեղծելու ուղղությամբ թուրքիայի հավակնությունները չէին արտացոլում սյոլ երկրի իրական հնարավորությունները: Իսկ թուրքական իշխանությունների կողմից քարոզվող «թուրքական մոդելը» աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունն այդ երկրների ղեկավարների համար:

Թուրքիան հարաբերությունների հաստատումից հետո քայլեր ձեռնարկեց կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ անվտանգության եւ ռազմական ուղորտում համագործակցության ուղղությամբ: Թուրքական կողմը հասկացել էր, որ տարածաշրջանում առանց ռազմական ներկայության հնարավոր չի իրականացնել քաղաքական նպատակներն ու ազդեցության մեծացումը: 1990-ականների սկզբից թուրքիայի եւ այդ երկրների ռազմական ուղորտի ներկայացուցիչների միջեւ մի շարք փոխադարձ այցելություններ կատարվեցին: 1993 թ. մարտին թուրքիայի Ձինված ուժերի (այսուհետ՝ ՁՈՒ) գլխավոր շտաբի պետ Դոդան Գյուրեշն այցելեց Ուզբեկստան, Թուրքմենստան, Դոդստան: Իսկ մեկ ամիս անց թուրքիա այցելեց Ղազախստանի պաշտպանության նախարարը: Սկզբնական շրջանի հանդիպումների արդյունքում ստորագրվեցին ռազմական ուսուցման եւ կրթության մասին համաձայնագրեր⁵³: 1992 թ. սկսած կենտրոնասիական հանրապետությունների սպաները սկսեցին վերապատրաստման կուրսեր անցնել թուրքական ռազմական հաստատություններում:

1998 թ. ելույթ ունենալով Վաշինգտոնի Ազգային պաշտպանության համալսարանում թուրքիայի ՁՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Չելիք Բիրը

նշել է, որ կենտրոնասիական հանրապետություններից, ինչպես նաև Ադրբեջանից մոտ 2300 կուրսանտներ եւ սպաներ են ավարտել Թուրքիայի ռազմական ուսումնարանները, իսկ հետագայում 1700-ը կավարտեն դասընթացները: Մինչեւ 1998 թ. միայն Թուրքմենստանը ուսուցման նպատակով Թուրքիա է ուղարկել ավելի քան 1000 զինվորականների⁵⁴:

Թուրքիան տարածաշրջանում ռազմական ոլորտում համագործակցությունն իրականացնում էր հիմնականում ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» (այսուհետ՝ ԳՀԽ) ծրագրի շրջանակներում: Թուրքական կողմը մասնակցություն ունեցավ ռուսական եւ ամերիկյան զորամիավորումների հետ համատեղ անցկացվող «կենտրոնասիական խաղաղարար գումարտակի» վարժանքներին, որոնք անցկացվեցին 1998-2000 թթ. Ղազախստանում, Ուզբեկստանում եւ Ղրղզստանում⁵⁵: Թուրքիայի պնդումների արդյունքում ՆԱՏՕ-ի ԳՀԽ ծրագրի շրջանակներում 1998 թ. Անկարայում հիմնվեց «Հրամանատարության ուսուցման կենտրոն», որ ի թիվս այլ մասնակիցների, հաճախել են զինվորականներ կենտրոնական Ասիայից⁵⁶:

Թուրքիան մի քանի անգամ հարց բարձրացրեց հատկապես Ուզբեկստանին թուրքական տիպի տանկային տեխնիկա տրամադրելու վերաբերյալ: Մասնավորապես 1996 թ. մայիսին նախագահ Դենիշելի Ուզբեկստան կատարած այցի ժամանակ պատվիրական կազմում գտնվող ՋՈՒ զխավոր շտաբի պետն առաջարկեց Ուզբեկստանում հիմնել թուրքական հետեւակի մարտական մեքենաների արտադրություն, ինչ ուզբեկական կողմից հավանության չարժանացավ: Նման քայլերը կրում էին ավելի շատ ոչ թե ռազմական-տնտեսական, այլ գովազդային-քարոզչական բնույթ⁵⁷: Թուրքական կողմը շահագործված էր հատկապես ռազմական արդյունաբերության ոլորտում համագործակցության հաստատման համար եւ այդ բնագավառում համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեց Ղազախստանի հետ⁵⁸:

90-ականների կեսերից կենտրոնասիական երկրների համար առաջնային դարձավ Աֆղանստանից սպասվող իսլամական արմատականության դեմ համատեղ պայքարի հարցը: Թուրքիայի արտգործնախարարի օգնական Մեհմեթ Ալի Իթեմջեփեքը, ելույթ ունենալով Բիշքեքում 1998 թ. սեպտեմբերին, նշեց, որ թալիբների վտանգի հետ կապված Թուրքիան աջակցություն կցուցաբերի կենտրոնասիական երկրներին⁵⁹:

Թուրքիան անվտանգության բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրեր ստորագրեց Ղազախստանի, Ուզբեկստանի եւ Ղրղզստանի հետ՝ իսլամականների ներխուժման դեմ քայլեր ձեռնարկուլու նպատակով: Թուրքական կողմը Ուզբեկստանին ֆինանսական օգնություն առաջարկեց 2000 թ. օգոստոսին իսլամականների հարձակումներից անմիջապես հետո եւ համաձայնվեց Ուզբեկստանի հակահարեկչական ստորաբաժանումները վարժեցնել իր ռազմական ակադեմիաներում: 2000 թ. հոկտեմբերին ստորագրված ռազմական համագործակցության պայմանագրի հիման վրա երկու երկրները պայմանա-

վորվեցին համատեղ պայքարել միջազգային ահաբեկչության եւ տարբեր հացագործությունների դեմ: Այդ ընթացքում քննարկվել են Ուզբեկստանին տրամադրվելիք թուրքական զինատեսակների եւ սպառազինության հնարավոր փոխադրման հարցեր: Թուրքիան ֆինանսական միջոցներ հատկացրեց նաեւ Ղրղզստանին, իսկ 2000 թ. աշնանը երկու երկրների նախագահները որոշեցին ստեղծել միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարի համատեղ փորձագիտական խումբ⁸⁰: 1999 թ. Թուրքիան Ղազախստանին շուրջ 700 հազար դոլարի օգնություն տրամադրեց ռազմական կապի միջոցների արդիականացման համար, իսկ ավելի ուշ համաձայնվեց այդ երկրի պաշտպանության նախարարությանը հատկացնել 1 միլիոն դոլար: Կողմերի միջեւ համաձայնություն կայացվեց նաեւ Թուրքիայում ղազախ զինվորների վարժեցման, միջազգային ահաբեկչության դեմ համատեղ պայքարի եւ ռազմական այլ ոլորտներում համագործակցության վերաբերյալ⁸¹:

Թուրքիան ձգտում էր ակտիվ դերակատարություն ունենալ հակաթալիբյան պայքարում, ինչը հնարավորություն կտար ամրապնդելու իր ազդեցությունը տարածաշրջանում՝ հնարավորություն ստեղծելով ռազմական-անվտանգության ոլորտում ակտիվ կապերի հաստատմանը կենտրոնասիական երկրների հետ: Սակայն Ռուսաստանի ակտիվ մերձրավաժությունը տարածաշրջանում ինչպես նաեւ թուրք-ուզբեկական հարաբերությունների անկայունությունը նվազեցրեցին կենտրոնասիական երկրներին թուրքական ռազմական աջակցության անհրաժեշտությունը: Բացի այդ, Թուրքիայի ռազմական համագործակցությունը չէր կարող հաջողությամբ ու բազմակողմանիորեն իրականացվել առանց ԱՄՆ-ի ամբողջական նյութական ու քաղաքական օժանդակության: Թուրքիան այդքան միջոցներ չունեւ այդ պետություններին էական օգնություն հատկացնելու համար, որոնց անվտանգությունը ենթադրում է համապարփակ միջոցառումներ պետական սահմանների պաշտպանության, հակաօդային պաշտպանության եւ անվտանգության հատուկ ուժերի հզորացման նպատակով⁸²: Թուրքիայի կողմից տրամադրված ռազմական օժանդակությունը հիմնականում վերաբերում է ռազմական կրթության եւ ուսուցման ծրագրերին:

Ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք նշել, որ Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ 90-ական թթ. լուրջ ձեռքբերումներ չգրանցեց եւ կարելի է ասել նույնիսկ ձախողվեց: Եթե դիտարկելու լինենք «թյուրքական միասնության» տեսնակյունից՝ գոյություն ունեին մի շարք խոչընդոտներ, որոնք չէին նպաստում Թուրքիայի քաղաքական հավակնությունների իրագործմանը: Նախ կենտրոնասիական հանրապետությունների միջեւ առկա էին սահմանային, էթնոտարածքային վեճեր, իսկ տարածաշրջանի երկու երկրների՝ Ղազախստանի եւ Ուզբեկստանի միջեւ առկա էր լուրջ դիմակայություն՝ տարածաշրջանում առաջնորդի կարգավիճա-

կով հաստատվելու համար, որոնք առավել եւս չէին ցանկանում թուրքիայի ազդեցության մեծացումը իրենց տարածաշրջանում:

Բացի այդ թուրքիայի քաղաքականության էնոցիոնալ, գաղափարական կողմը ճնշող ազդեցություն ունեցավ թուրքալեզու երկրների դեկլարաների համար, որոնք սկսեցին կասկածանքով եւ վերապահությամբ մոտենալ թուրքական նախաձեռնություններին⁶⁴:

Թուրքիան, չնայած տրված խոստումներին եւ վստահեցումներին, չկարողացավ թուրքալեզու երկրներին տրամադրել լուրջ ֆինանսատնտեսական օժանդակությունը, ինչ էլ որոշ չափով հիասթափության առիթ դարձավ դեպի թուրքիան այդ երկրների քաղաքական կողմնորոշման համար: Տնտեսական ոլորտում թուրքիայի գործադրած ջանքերը ավելի շատ սեփական հնարավորությունների գերազնահատման արդյունք էին, այն չուներ ֆինանսատնտեսական մեծ հնարավորություններ թուրքալեզու երկրներին բավարար չափով աջակցություն ցույց տալու համար, քանի որ ընկղմված էր տնտեսական խոր ճգնաժամի մեջ: Պատահական չէ, որ թուրքիայի Պետական պլանավորման վարչության 2000թ. 8-րդ հնգամյա զարգացման պլանի շրջանակներում թուրքիայի եւ թուրքալեզու երկրների միջեւ հարաբերությունների վերաբերյալ կազմված հատուկ հանձնաժողովի զեկույցի մեջ նշվում էր, որ «Ամիրագործելի խոստումներ չտալը եւ խոստումները կատարելը կբարձրացնի այդ երկրների վստահությունը մեր նկատմամբ»⁶⁴:

Թուրքիայի համար կենտրոնասիական երկրների հետ առեւտրատնտեսական հարաբերությունների առումով խոչընդոտ էր հանդիսանում նաեւ այդ երկրների հետ ոչ անմիջական սահմանների առկայությունը՝ ի տարբերություն Ռուսաստանի, Իրանի եւ Չինաստանի: Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունները ակտիվ տնտեսական հարաբերություններ հաստատեցին Ռուսաստանի, ինչպես նաեւ Իրանի եւ Չինաստանի հետ: Ընդհանուր առմամբ տարածաշրջանի երկրների հետ առեւտրատնտեսական ոլորտում համագործակցության ցուցանիշով թուրքիան զիջում էր Իրանին եւ Չինաստանին:

Չաշվի առնելով Կենտրոնական Ասիայի թուրքալեզու երկրների նկատմամբ 90-ական թթ. քաղաքականության ծախսողումը՝ թուրքիան չի հրաժարվում իր քաղաքական հավակնություններից այդ տարածաշրջանում: 2001 թ. հոկտեմբերին Կենտրոնական Ասիա կատարած իր այցի ժամանակ թուրքիայի արտգործնախարար Ի. Ջեմը փորձեց «թուրքակալության» զգացմունքներ արթնացնել տարածաշրջանի երկրների դեկլարաների շրջանում: Լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ նշել է. «Մեծ ընտանիքի անդամները, որոնց այցելել եմ եւ կայցելեմ, հիմա ավելի լավ են հասկանում միմյանցից կախված լինելու հանգամանքը»: Նրա այցը տարածաշրջան նպատակ ուներ ցուցադրելու թուրքիայի ներգրավվածությունը տարածաշրջանում⁶⁵:

Աֆղանստանի դեմ ամերիկյան ռազմական գործողությունների արդյունքում թուրքիան փորձեց ակտիվորեն ներգրավվել աֆղանական

խնդրում նպատակ ունենալով հաստատել իր ազդեցությունը, ինչպես նաև ռազմական ներկայությունը Կենտրոնական Ասիայում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Igor Torbakov, The Turkish Factor in the Geopolitics of the Post-Soviet Space, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/2002>.
2. Sedat Laçiner, Orta Asya ve Türkiye, <http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=43&type=3>.
3. Türkiye - Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Raporu Özeti, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) Ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Tekilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2410-ÖİK:471, Kitab 5, Ağustos 1995, ss. 110-116, <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/kuresell/oik471.pdf>.
4. Samuel Huntington, The Clash of Civilizations. Foreign Affairs, Summer 1993, volume 72, number 3. p 42.
5. Омер Коджаман, Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, Москва 2004, с. 84.
6. Yelda Demirağ, Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Orta Asya Siyasetinde Geline Nokta ve Gelecekte Bölgeye İlişkin İzlenmesi Gereken Dış politika Stratejisi, http://www.jeopolitik.org/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=28.
7. Ismail Cem, Turkey: Setting Sail to the 21st Century, Journal of International Affairs, Perceptions, September-November 1997, Volume 2.
8. Suleyman Demirel, Newly-emerging Centre, Turkish Review, Winter 1992, Vol. 6, N30, p.9.
9. Закир Чотоев, Влияние Турции на развитие государства Центральной Азии, "Центральная Азия и Кавказ", N2/26/, 2003, с.83.
10. Турция между Европой и Азией: Итоги европеизации на исходе XX века / Ин-т востоковедения РАН; Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока; Отв. ред. Н.Г. Киреев. Москва 2001. с.429.
11. Игорь Мурадян, Региональные проблемы Турецко-Американских отношений, Ер. 2004, с.76.
12. İdris Bal, The Turkish Model and The Turkic republics, Journal of International Affairs, Perceptions, September-November 1998, Volume 3-Number 3.
13. Տե՛ս նույն տեղում:
14. Heinz Kramer, Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence, Journal of International Affairs, Perceptions, March-May 1996, Volume 1- Number 1.
15. The full text of Foreign Minister Hikmet Cetin's speech at the Assambly of Turko-American Bussiness Council, Istanbul, Turkish Review, Winter 1992, Vol. 6, N30.
16. Закир Чотоев, с. 83.
17. Sedat Laçiner, նշվ. աշխ.:
18. Թուրքիան Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Թուրքմենստանի եւ Ղրղզստանի անկախությունները ճանաչել է միեւնույն օրը՝ դեկտեմբերի 16-ին, իսկ Ադրբեջանի անկախությունը փոքր ինչ շուտ՝ նոյեմբերի 9-ին: Տե՛ս Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu , Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2511-ÖİK:528, Ankara, 2000; ss.32-57, <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf>.

19. Bayram SINKAYA, Turkey-Iran Geopolitical Competition Over Central Asia and Transcaucasus: 1989-2001, *Avrasya Etüdleri*, 27-28 Sonbahar-Kış 2005, s.78.

20. Ազգ. 07.02.1995.

21. Անուշ Հովհաննիսյան, ԽԱՅՄ-ի փլուզումը. «Թյուրքական միասնության» գաղափարը եւ Ղարաբաղյան հարցը 1990-95-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանմամբ, «Արծալոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», xx, եր. 2001, էջ 76.

22. Müzaffer Özdağ, Türkiye ve Türk Dünyası jeopolitiği, Ankara 2003, ss.307-308.

23. Շատ նրա աշխարհաքաղաքական տեսության՝ Անատոլիան հանդիսանում է համաշխարհային միջնաբերդ եւ Անատոլիային տիրող երկիր Թուրքիան. որպես իր աշխարհագրության արդյունք՝ հնարավորություն ունի տիրել Եվրասիայուն: Տե՛ս Prof. Dr. Ramazan Ozey, The Geopolitical importance of the Turkic World, http://www.ramazanozey.net/en_yazilar/yazidetay.asp?id=32

24. Թուրքիայում «Եվրասիա» հասկացության շուրջ քաղաքական մոտեցումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս. R. Safrastyan, The Concept of Eurasia and Turkey, s Regional Strategies, <http://www.globalpolitician.com>; Ռ. Սաֆրաստյան, «Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատմեշներ ստեղծել հարեւանների միջեւ...», Հայաստանը եւ Թուրքիան տարածաշրջանային գործընթացներում, Երեւան 2003, էջ 3-8:

25. Prime Minister Suleyman Demirel's speech at John Hopkins University, *Turkish Review*, Summer 1992, Vol. 6, p. 89.

26. Հայկ Դեմոյան, Թուրքիան, կենտրոնասիական հանրապետությունները եւ համաթուրքական առաջին զագաթնաժողովը (1991-1993), Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, 3 (102), եր. 2002 թ., էջ 173:

27. А. Халмухамедов, Узбекистанско-турецкие отношения, *Узбекистан: обретение нового облика*, под ред. Е. Кожокина, том 2, М. 1998, с. 383.

28. Heinz Kramer, նշվ. աշխ.:

29. Թուրքական դիվանագիտությանը հաջողվեց իրագործել նրանց անդամակցությունը մի շարք կազմակերպությունների, ինչպես օրինակ՝ ԵԱՀԿ-ին, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությանը, ինչպես նաեւ Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությանը: Թուրքիան նաեւ դիվանագիտական հարաբերությունների միջոցով աջակցություն էր ցուցաբերելու թյուրքալեզու երկրներին միջազգային արեւմայում: Օրինակ՝ Թուրքիայի եւ Ուզբեկստանի միջեւ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին արձանագրությունում նշվում էր, որ «Եթե Ուզբեկստանի արտաքին գործերի գերատեսչությունը դիմի, ապա թուրքական դեսպանությունները պետք է ներկայացնեն եւ պաշտպանեն վերջինիս շահերը դեսպանընկալ երկրում»: Տե՛ս А. Халмухамедов, с. 373.

30. İdris Bal, նշվ. աշխ.:

31. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, *Central Asian Security*, The New International Context, *Brookings Institution Press*, editors R. Allison, L. Jonson, 2001, p. 201.

32. Gareth M. Winrow, Turkey and The Newly Independent States of Central Asia and The Transcaucasus, *Middle East Review of International Affairs*, Vol.1, No. 2-July 1997. Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների առաջին զագաթնաժողովի արդյունքում ստորագրվեց 11 կետից կազմված հռչակագիր, որտեղ ընդհանուր ձեւով նշվում էին քաղաքականության, անվտանգության բնագավառում, տնտեսության, սոցիալական, կրթական-մշակութային տարբեր ոլորտներում համագործակցության ընդհանուր դրույթները: Առանձնակի կարեւորվում էր երկկողմ եւ բազմակողմ հա-

մագործակցությունը ցամաքային, օդային եւ ծովային հաղորդակցությունների եւ տրանսպորտի զարգացմանն ուղղված ենթակառուցվածքային նախագծերի իրականացումը, քանի որ առեւտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացումը դիտվում էր կարեւոր գործոն հետագա հարաբերությունների ամրապնդման համար: Առանձնակի նշվում էր նաեւ այդ երկրների արտաքին գործերի գերատեսչությունների միջեւ համախափ խորհրդակցությունների եւ շփումների անցկացումը: Որոշվեց զազաթնաժողովներն անցկացնել ամեն տարի: Ավելի մանրամասն տե՛ս E. Уразова, Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ, М. 2003, с.171-172. Գազաթնաժողովի ժամանակ ծախսողվեցին «Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետության» պաշտոնական ճանաչմանն ուղղված թուրքական իշխանությունների ջանքերը: Բացի այդ, կենտրոնասիական երկրների դեկլարները չստորագրեցին համատեղ հայտարարությունը՝ Հայաստանի հետ պատերազմում Ադրբեջանին օժանդակություն հայտնելու վերաբերյալ: Տե՛ս Հ. Դեմոյան, Թուրքիան, կենտրոնասիական հանրապետությունները եւ համաթուրքական առաջին գազաթնաժողովը, էջ 176.

33. Турция между Европой и Азией, с. 433.

34. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 201-202.

35. Bayram SINKAYA, նշվ. աշխ., էջ 81.

36. Yrd. Doç. Dr. Ali Şen, Bölgesel Entegrasyonlar ve Ekonomik Performans: ECO Projesi, Türkiye ve Türk Cumhuriyetler, Avrasya Ettüleri, 27-28 Sonbahar-Kış 2005, s. 188-191.

37. Տե՛ս Թյուրքական համագործակցության եւ զարգացման գործակալության պաշտոնական կայք, <http://www.tika.gov.tr>.

38. Կազմակերպության ստեղծման որոշումը կայացվել է 1992 թ. Բաքվում Թուրքիայի եւ թուրքալեզու երկրների մշակույթի նախարարների հանդիպման ժամանակ, իսկ 1993 թ. Ալմա-Աթայում արդեն ստորագրվեց ստեղծման մասին համաձայնագիրը: Հետագայում այդ կազմակերպությունում դիտորդի կարգավիճակ ստացան «Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետությունը», Բաշկիրիան, Թաթարստանը, Յակուտիան, Տուվան եւ Գազաուզի ինքնավար շրջանը: Տե՛ս - կազմակերպության կայք, <http://www.turksoy.org.tr>.

39. Турция между Европой и Азией, с.436. Մինչեւ օրս գումարվել են 10 մման կոնգրեսներ, 11-րդը նախատեսվում է անցկացնել Բաքվում այս տարվա վերջին: Trend News Agency, 03.07.2007.

40. А. Халмухамедов, с. 369.

41. Д. Трофимов, Ташкент между Анкарой и Тегераном: уроки 90-х и перспективы, "Центральная Азия и Кавказ", N5 (17), 2001, с. 131.

42. 90-ական թթ. ընթացքում միայն Թուրքմենստանում ուղղակի ներդրումների չափով 10 երկրների մեջ Թուրքիան զբաղեցնում էր 10-րդ տեղը՝ 3 միլիոն 900 հազար ԱՄՆ դոլար գումարով, իսկ 1995 թ. դրությամբ Դոդաւստանում հաստատված արտասահմանյան ներդրողներից ամենաշատը չինական ձեռնարկություններն էին (138) եւ որից հետո մոր թուրքականը (80): Ավելի մանրամասն տե՛ս E. Уразова, նշվ. աշխ.:

43. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 223.

44. Նույն տեղում, էջ 210:

45. Նույն տեղում, էջ 202.

46. Թուրքիայի զարգացումները լուրջ տպավորություն գործեցին Ուզբեկստանի դեկլարության շրջանում եւ մտավախություն առաջացրեցին, որ այդ երկիրը «ապահովագրված չէ իսլամական վերածննդի» վտանգից, ինչը նախագահ Զարիմովը հռչակել էր ազգային անվտանգությանն ուղղված սպառնալիք: Թուր-

- քիայում ուսանող ուզբեկ երիտասարդների հավաքագրումը տարբեր իսլամական խմբերի մեջ առիթ դարձավ, որ 1997 թ. նախագահ Զարիմովը հետ կանչի նրանց թուրքիայից: Տե՛ս А. Халмухамедов, с. 381-382. Նշեմ, որ 90-ական թթ. Կենտրոնական Ասիայում, ինչպես նաև նախկին խորհրդային մի շարք երկրներում ակտիվություն էր դրսևորում Ֆ. Գյուլենի «Նուրջու-Nurcular» իսլամական աղանդը: Մանրամասն տե՛ս Н. Киреев, Турция: поиски национальной стратегии Евразийского сотрудничества, "Центральная Азия и Кавказ", N 1(19), 2002, с. 92-101.
47. Турция между Европой и Азией, с. 434. Թյուրքական զագաթնաժողովների անցկացումը անհանգստություն էր պատճառում Ռուսաստանին եւ հենց ստամբուլյան հավաքի հետ կապված ՌԴ արտգործնախարարության խոսնակը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ էթնիկ հիմքերի վրա հիմնված հավաքները անհանգստացնում են Ռուսաստանին: Նախագահ Դեմիրելն էլ իր պատասխան հայտարարությամբ նշեց, որ դա ուղղակի համագործակցություն է եւ ոչ թե տարածաշրջանում թուրքիայի ազդեցության մեծացմանն ուղղված քայլ: Տե՛ս Milliyet, 19 Ekim, 1994.
48. Натик Мамедли, Вопросы интеграции на саммитах глав поркоязычных государств, "Центральная Азия и Кавказ", N 1(25), 2003, с.162.
49. Նույն տեղում, էջ 164.
50. Նույն տեղում, էջ 166: Նշեմ, որ 2006 թ. նոյեմբերին Անթալիայում կայացած Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների ութերորդ զագաթնաժողովի ժամանակ Թյուրքմենստանը ներկայացված էր դեսպանատան ներկայացուցչի մակարդակով, իսկ Ուզբեկստանն ընդհանրապես ներկայացված չէր: Տե՛ս Zaman, 17.11.2006; Regnum, 17.11.2006.
51. Д. Трофимов, с. 131.
52. А. Халмухамедов, с. 381.
53. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 207.
54. Նույն տեղում:
55. Закир Чотоев, с. 89.
56. Թուրքիան որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ միակ երկիրն էր, որն ուներ ռազմական կցորդներ տարածաշրջանի երկրներում: Տե՛ս Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 216.
57. Д. Трофимов, с. 134.
58. Закир Чотоев, с. 88.
59. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 211.
60. Mark Eaton, Major trends in military expenditure and arms acquisition by the states of the Caspian region, The Security of the Caspian Sea Region, ed. Gennady Chufrin, Oxford University Press, 2001, p. 110.
61. Նույն տեղում, էջ 100-101.
62. И. Мурадян, նշվ.աշխ., էջ.52.
63. Yelda Demirağ, նշվ.աշխ.:
64. Տե՛ս Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu , Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2511-ÖİK:528, Ankara, 2000, ss.32-57, <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf>.
65. Ռ. Սաֆրաստյան, նշվ.աշխ., էջ 12.